

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.5, No. 10, Fall & Winter
2024-2025, pp 325-353

Explaining of the Conceptual Model of Human Action Based on Mulla Sadra's Philosophy¹

Armin Mansouri²

Abstract

Human action and its process of realization are fundamental issues for the human and social sciences. This research employs an analytical-deductive method, and by analyzing Sadrian philosophy, it deductively presents the answer to the research question. This article aims to utilize Sadrian philosophy to identify the internal and external factors involved in the realization of human action, to extract the process of action realization based on the relationships between these factors, and to depict its conceptual model. Research findings indicate that internal factors involved in action include human faculties of the soul, innation, character of soul, knowledge and accumulated experiences, infution, and creditable. External factors involved in the action are also related to the actor's society and ecosystem, and influence the action in three ways: the impact of the prevailing social spirit on the formation of the individual's character, facilitation, and the direction of the action under social pressure and the cognitive information of the community. Among these factors, some of them become the basis for the realization of the action, in the absence of which the action does not appear in the action. These factors include; Cognitive information of the person, character, accumulated knowledge and experiences and society. Finally, the

¹ . **Research Paper**, Received: 20/11/2024; Confirmed: 5/1/2025.

² . Assistant Professor, Department of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran,
(mansouri.a1373@gmail.com).

conceptual model of the process of action is drawn Keywords: action, character, society, belief, conceptual model.

Keywords: Action, character (*Shakeleh*), society, belief, conceptual model

Introduction

The nature of human action is a fundamental topic in the humanities and social sciences. Understanding the process of human action is a critical philosophical challenge, as its explanation forms the foundation for theorizing in various fields of these disciplines. This article seeks to apply Sadrian philosophy to identify the internal and external factors influencing human action, outline the process through which actions take shape, and present a conceptual model based on these relationships.

The key factors influencing human action include cognitive and practical reason, motivational faculties, innate dispositions, character (*Shakeleh*), accumulated knowledge and experiences, intuition, creditable constructs, and society. A central concept in this study is *Shakeleh*, which, according to Sadrian philosophy, serves as the true source of will and action. In other words, *Shakeleh* is the internal existential structure of an individual, shaped through acquired experiences, and ultimately forms a person's identity and personality. Consequently, the nature of an individual's *Shakeleh* determines their expected course of actions.

The question then arises: how is *Shakeleh* formed, and what factors contribute to its development? *Shakeleh* emerges from the dispositions and beliefs of the soul. When cognitive properties become deeply rooted, they transform into stable dispositions. Repeated actions reinforce psychological tendencies, eventually forming solid mental dispositions. This process is crucial in understanding human behavior. The interpretations individuals construct about the world gradually become their beliefs, which in turn shape their objectives and determine their course of action. Thus, beliefs, as a fundamental part of *Shakeleh*, play a key role in setting goals and directing actions.

The Process of Action Formation in Sadrian Philosophy

Based on Mulla Sadra's philosophy, the process leading to action follows these steps:

1. Throughout life, individuals acquire knowledge, understanding, and insight through sensory, imaginative, and rational perceptions.
2. These individual perceptions contribute to the formation of beliefs about the external world.

3. Accumulated knowledge and experiences, stored in memory, are shaped by the agent's mental framework.
4. Beliefs (rooted in cognitive reason) and dispositions (arising from practical reason and motivational faculties) together form an individual's *Shakeleh*, which guides their actions.
5. Beliefs serve as the major premise in reasoning, while practical reason establishes goals as the minor premise.
6. Goals influence the formation of creditable constructs.
7. To achieve their goals, individuals form societies and establish norms for maintaining social structures. These norms become post-community creditables.
8. Dispositions directly affect rational processing, including action selection, perception, and affirmation, as well as the emergence of desire and will.
9. Goals determine the choice of actions aligned with those objectives.
10. After society is formed, the collective spirit (*Shakeleh* of the society) influences individual *Shakeleh* through a dialectical relationship.
11. Social norms and pressures influence individual will.
12. Social norms also impact an individual's rational processing.
13. Stored knowledge and experiences play a direct role in rational decision-making.
14. In rational processing, once an action is chosen, its perceived benefits are imagined and affirmed.
15. Once the benefits are confirmed, desire for the action emerges.
16. Intuitions act as transcendental stimuli for the will.
17. This entire process ultimately leads to decision-making and, finally, the execution of an action.

Conclusion

Human action results from a complex interplay of multiple variables that interact in diverse ways—sometimes unidirectionally, bidirectionally, directly, indirectly, cyclically, or non-cyclically. The internal factors shaping action include cognitive and practical reason, motivational faculties, innate dispositions, *Shakeleh*, accumulated knowledge and experiences, intuition, and creditable constructs. The external factor is society, which influences action through three key mechanisms: shaping individual *Shakeleh*, facilitating action, and directing behavior through social norms and shared cognitive frameworks.

Some factors involved in human action serve as transitional states, guiding the process toward action realization. However, others are fundamental to the emergence of action itself. This article classifies these elements as follows:

- **Fundamental Factors:** Cognitive knowledge, *Shakeleh*, accumulated knowledge and experiences, and society.
- **Transitional Factors:** Goal formation, action selection, and other intermediary processes influenced by fundamental factors.

By distinguishing these core components, this study contributes to a deeper understanding of human action within the framework of Sadrian philosophy.

References

- Eiman, M., & Kalateh Sadati, A. (2013). *Methodology of human sciences among Muslim thinkers*. Qom, Pāzhūheshgāh-e Howzeh va Dāneshgāh.
- Rafiei Atani, A. (2017). *The reality and method of explaining human action in the framework of Islamic philosophy: A fundamental theory in human sciences*. Tehran, Āftāb-e Tawssse'eh.
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1987). *Shawāhed al-Rubūbiyyah* (J. Moshleh, Trans.). Tehran, Seda va Simā-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān.
- Tabatabaei, S. M. H. (2009). *Human from beginning to end*. Qom, Boostān-e Ketāb.
- Tabatabaei, S. M. H. (2004). *Rasāleh al-Wilāyah*. Qom, Bakhshāyesh.
- Motahhari, M. (1993). *Collection of Books*, Vol. 3. Qom, Sadrā.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،

سال پنجم، شماره ۱۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۳،

صص ۳۲۵-۳۵۳

تبیین مدل مفهومی فرآیند تحقق کنش انسانی مبتنی بر فلسفه صدرایی^۱

آرمین منصوری^۲

چکیده

کنش انسانی و فرآیند تحقق آن مسأله‌ای بنیادین برای علوم انسانی-اجتماعی است. روش این تحقیق تحلیلی-برهانی بوده و با تحلیل فلسفه صدرایی، استنباط پاسخ پرسش تحقیق، مبرهن شده است. هدف مقاله حاضر این است که با بهره‌گیری از نظام فکری صدرای عوامل درونی و بیرونی دخیل در تحقق کنش انسانی، روابط میان این عوامل در تحقق کنش و متکی بر آنها فرآیند تحقق کنش را استخراج کرده و مدل مفهومی آن را ترسیم نماید. یافته‌های تحقیق گویای آنند که از جمله عوامل درونی دخیل در کنش، قوای نفس انسانی (عقل نظری، عقل عملی و قوای تحریکی)، فطرت، شاکله (مجموع باورها و ملکات)، دانش و تجربیات انباشته، خواطر و اعتباریات و عوامل بیرونی دخیل در کنش نیز مرتبط با جامعه و زیست‌بوم کنش‌گر بوده و از سه جهت تأثیر روح حاکم بر جامعه بر شکل‌گیری شاکله فرد، تسهیل‌گری و جهت‌بخشی به کنش‌کنش‌گر در مسیر فشار اجتماعی و اطلاعات

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۳۰ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶.

۲. استادیار گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، (mansouri.a1373@gmail.com).

شناختی دریافت شده از اجتماع در کنش مؤثرند. در میان این عوامل برخی از آنها مقوم تحقق کنش محسوب می‌شوند که در غیاب آنها تحقق کنش در عمل پدیدار نمی‌شود. این عوامل عبارت‌اند از؛ اطلاعات شناختی فرد، شاکله، دانش‌ها و تجربیات انباشته و اجتماع. در نهایت مبتنی بر فرآیند تبیین شده برای کنش، مدل مفهومی آن، نگاشته شده است.

کلیدواژگان: کنش، شاکله، اجتماع، باور، ملکه، مدل مفهومی.

۱. مقدمه

کنش انسانی موضوع اصلی علوم انسانی-اجتماعی است و بررسی نحوه تحقق کنش و فرآیند آن، مسأله بنیادین فلسفی است که تبیین آن برای علوم انسانی-اجتماعی می‌تواند مبنایی پایه‌ای قلمداد شده و زمینه‌ساز نظریه‌پردازی در حوزه‌های مختلف این علوم باشد.

کنش (action)، رفتاری آگاهانه و ارادی است که اصولاً فقط از انسان صادر می‌شود و تفاوت رفتارهای انسان با سایر موجودات در آن است که رفتارهای انسان، کنش است نه یک رفتار صرف. انسان در مواجهه با رخدادها، ابتدا به تفسیر آن‌ها می‌پردازد و بر اساس آن تفسیر کنش صورت می‌دهد؛ لذا دوگانه رفتار-کنش ناظر به وجه اختیاری انسان در برابر محیط پیرامونی مطرح می‌شود (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۲، ص ۶۰۲). کنش یک عامل انسانی، حاصل فرآیندی پیچیده و درهم‌آمیخته در نفس عامل انسانی است که به عوامل مختلف بیرونی و درونی نفس وابستگی دارد. بنابراین کنش انسانی، که رفتاری آگاهانه، اختیاری، پیچیده و ناشی از عوامل متعدد دارای روابط به هم پیوسته و متقابل است، می‌تواند مبتنی بر منظومه فلسفه صدرایی نیز تبیین گردد.

هدف این نوشتار آن است که با بهره‌گیری از منظومه فلسفه صدرایی عوامل درونی و بیرونی دخیل در تحقق کنش انسانی، روابط میان این عوامل در تحقق کنش و متکی بر آن‌ها فرآیند تحقق کنش را استخراج کرده و مدل مفهومی آن را ترسیم نماید. بر این اساس درصدد

پاسخ به این پرسش هستیم که متکی بر فلسفه صدرایی، کنش انسانی تحت تأثیر چه عواملی و با چه فرآیندی تحقق می‌یابد و چگونه روابطی میان هر یک از این عوامل وجود دارد؟ برای پاسخ به این پرسش، در گام اول، با نگاهی به فلسفه، کنش بر اساس فلسفه صدرایی، عوامل درونی دخیل در کنش انسانی بررسی می‌شوند، در گام دوم، ارتباط جامعه با شکل‌گیری شاکله و اراده کنش‌گر و در نهایت مبتنی بر دو گام پیشین، در گام سوم، فرآیند کنش انسانی و روابط پیچیده میان این عوامل در بروز کنش استخراج شده و مدل مفهومی آن ترسیم می‌گردد.

با توجه به اهمیت مفهوم کنش در علوم انسانی-اجتماعی، پژوهش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است. اشیری (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل دوگانه رفتار-کنش و بازخورد-بازتاب در فلسفه روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به حکمت متعالیه» به بازتعریف جایگاه دوگانه رفتار-کنش بر اساس حکمت متعالیه پرداخته است. کاهیرده (۱۳۹۷) در مقاله «مؤلفه‌های ذهنی مؤثر در بروز کنش اجتماعی-اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبائی» به این مطلب پرداخته است که کدام مؤلفه‌های ذهنی در تحقق کنش اجتماعی-اخلاقی نقش دارند. ابراهیمی‌پور و مفید (۱۳۹۷) در مقاله «تفسیر کنش متقابل اجتماعی بر مبنای انسان‌شناسی صدرایی» به این نتیجه دست یافتند که تفسیر کنش متقابل دارای سطوحی است که از جمله آن تفسیر بر مبنای قصد و نیت کنش‌گر، تفسیر بر اساس اعتباریات اجتماعی و تفسیر بر مبنای معانی حقیقی است. رفیعی‌آتانی (۱۳۹۶) در کتاب «واقعیت و روش تبیین کنش انسانی در چهارچوب فلسفه اسلامی؛ نظریه‌ای بنیادین در علوم انسانی» در فصلی به عوامل مؤثر در کنش انسانی پرداخته است. در هیچ یک از پژوهش‌های ذکر شده اهداف و دستاوردهای این پژوهش دنبال نشده‌اند؛ لذا این پژوهش از جنبه‌های زیر دارای نوآوری می‌باشد:

۱- فرآیند تحقق کنش انسانی را به صورت مفصل و بر اساس منظومه فلسفه صدرایی تبیین نموده است.

- ۲- شاکله به عنوان فاعل کنش و نقش باورها و ملکات در آن مورد بررسی قرار گرفته است.
- ۳- جایگاه جامعه در شکل‌گیری شاکله تبیین شده است.
- ۴- روابط متقابل و پیچیده عوامل مؤثر در کنش بر اساس فلسفه صدرایی تبیین شده‌اند.
- ۵- مدل مفهومی فرآیند کنش انسانی ترسیم شده است.

۲. عوامل درونی دخیل در کنش

با تتبع در آثار فلسفه صدرایی با رویکرد فلسفه کنشی، به مسائل بنیادینی برخورد می‌کنیم که می‌توان با استناد به آنها چگونگی بروز فعل توسط نفس را توضیح داد. چند کلید واژه اساسی در فلسفه صدرایی وجود دارند که محور اصلی بوده و عوامل دخیل در کنش محسوب می‌شوند.

۲.۱. عقل نظری و عقل عملی

بر اساس فلسفه صدرایی تفاوت میان نفس انسان با نفوس حیوانی در عقل نظری و عملی است. اساساً منشأ امتیاز نفس انسان از نفوس سایر موجودات در این است که شاخصه نفس انسانی واجد بودن مرتبه عقلانی، چه بالقوه و چه بالفعل (در مراتب فعلیت)، است. چه انسان در مرتبه عقلانی بالقوه باشد و با حضور در مرتبه نفس ناطقه با مفاهیم کلی عقلانی سروکار داشته باشد و چه عقلانیت او به تدریج بالفعل شده و با وجود عقول سروکار داشته و در مرتبه آن‌ها حضوراً ادراک‌شان نماید، در مراتب انسانی مشکک خویش کنش‌هایش را صورت می‌دهد. لذا ملاصدرا مرتبه‌ای را که انسان در آن خود عقول را مشاهده می‌کند، عقل نامیده و چنین انسانی را عاقل می‌نامد و مرتبه‌ای که در آن مفاهیم عقول را ادراک می‌کند را ناطق می‌نامد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۲۸۳، همو، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۳۷۱). با این حال به تبع خود ملاصدرا، مسامحتاً همانند خود او مرتبه ادراک مفاهیم کلی را هم عقل می‌نامیم، اما در نظر داریم که این مرتبه حقیقتاً عقل فعلیت یافته نیست و فقط منور به نور عقل است.

ملاصدرا معتقد است زمانی که موجودی دارای صورتی می‌گردد که هم مدرک کلیات و هم مدرک جزئیات و هم متصرف در معانی و صور است، واجد نفس انسانی شده است. این نفس در وجود انسان علاوه بر این که کلیه اعمال و افعال نفس نباتی و نفس حیوانی را در بدن انسان انجام می‌دهد، قادر بر ادراک امور کلی و انجام عمل فکری است. به همین دلیل این نفس به اعتبار داشتن مزیت قبول و فراگیری علوم از مافوق (عالم عقول) و قدرت بر تدبیر و تصرف در مادون خویش، دو قوه دیگر دارد که قوه علمی و قوه عملی محسوب می‌شوند. با قوه اول، که تصورات و تصدیقات را ادراک می‌کند و صدق و کذب آنچه ادراک کرده است را می‌فهمد، عقل نظری نامیده می‌شود؛ و با قوه دوم که اعمال و صنایع مختص به انسان را استنباط می‌کند و عمل نافع از غیرنافع، خوب از بد و انجام و یا ترک آنها را تشخیص می‌دهد و به خوبی و بدی اعمال اعتقاد حاصل می‌کند، عقل عملی گفته می‌شود. عقل عملی خادم عقل نظری است و در بسیاری از امور مانند حسن و قبح افعال و اعمال از عقل نظری استمداد می‌کند. پس عقل عملی با استمداد از عقل نظری قیاسی ترتیب می‌دهد مرکب از یک صغرای جزئی و یک کبرای کلی. در نتیجه رأی کلی که کبرای قیاس است از ناحیه عقل نظری است، و رأی جزئی که صغرای قیاس است به تشخیص عقل عملی خواهد بود که او را آماده انجام عمل می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ص ۳۰۰-۲۹۹). پس عقل نظری مدرک اموری است که متعلقات آن خارج از اراده ماست و عقل عملی مدرک اموری است که در دایره افعال اختیاری انسان است (ذیحی، ۱۳۹۷، ص ۲۸۳). می‌دانیم انسان دو دسته ادراک مفهومی دارد. دسته‌ای از آنها ادراکات مفهومی محض و کلی بوده و دسته دیگر ادراک جزئی هستند. در این میان دسته دیگر ادراکات وجود دارند که مستقل نبوده و ادراکات کلی مضاف به جزئی‌اند. کارکرد عقل نظری فقط ادراک کلیات محض مفهومی است. برعکس، عقل عملی توان ادراک کلیات را ندارد و کار آن ادراک امور و مفاهیم مربوط به کنش‌های انسانی است (نه مطلق ادراکات) که همگی آنها

یا جزئی محسوب می‌شوند یا کلیات مضاف به جزئی. ادراکات جزئی نیز یا توسط حس به صورت خیالی حسی و یا مستقیماً از طریق خود خیال ادراک می‌شوند. دسته ادراکات کلی مضاف به جزئی نیز کار قوه واهمه بوده، که در حقیقت همان عقل منزل است و حقیقتی غیر از عقل ندارد، منتها عقلی که کلی مضاف به جزئی را ادراک می‌کند. برداشت نگارنده این است که ملاصدرا معتقد است چون انسان با عقل عملی ادراکات جزئی یا کلیات مضاف به جزئی مربوط به کنش‌هایش را ادراک می‌کند و ادراکات کلی عقل نظری را هم به مقام قیاس با ادراکات عقل عملی درمی‌آورد، در حقیقت این قوه واهمه است که منزل عقل نظری بوده و در قیاس‌های صورت گرفته توسط عقل عملی، کلیات مضاف به جزئی را در اختیار عقل عملی قرار می‌دهد. پس انسان هم قدرت تصرف در امور جزئی و هم قدرت تصرف در امور کلی را دارد، تا با تصرف در هر دو قسم و ربط دادن آنها به یکدیگر و تشکیل قیاس صحیح بتواند نتیجه مطلوب را چه در مقام علم و ادراک و چه در مقام فعل و عمل به دست آورد. مسلم است که قسم دوم یعنی تصرف در امور کلیه فقط اعتقاد به صحت و درستی اوست، بدون آن که موجب انجام فعل و ترک فعل بشود. مگر با انضمام یک رأی جزئی به آن رأی کلی و تشکیل قیاسی از انضمام هر دو با یکدیگر. پس هنگامی که رأی جزئی منتج از قیاس، حاصل شد، قوای دیگری که مبادی افعال و اعمال بدنی و از جنس حرکات اختیاری‌اند از حکم و فرمان قوه متفکره تشکیل دهنده قیاس تبعیت جسته و به انجام رأی جزئی مبادرت می‌کنند. اولین این قوا، قوه شوقیه است که انسان را بر انجام عمل برمی‌انگیزاند و آخرین قوه، قوه فاعله است که عضلات را برای انجام عمل تحریک می‌کند. با این حساب عقل عملی در تمام افعال و اعمال خود در این عالم به وساطت بدن و به کار گرفتن آن محتاج است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ص ۳۰۱).

مطلب قابل توجه دیگر این است که در استکمال عقلانی نفس، عقل نظری و عقل عملی در استکمال یکدیگر نقش متناظر داشته و هماهنگ با هم کمال می‌یابند. از همان نخستین مرتبه

عقل عملی عنصر عقل نظری به روشنی خودنمایی می‌کند و بر همین اساس حضور عقل نظری در تمام مراحل عمل اجتناب‌ناپذیر است. از این‌رو رسیدن به مراتب قوه نظری بدون استکمال در قوه عملی امکان‌پذیر نیست (ذبیحی، ۱۳۹۷، ص ۳۰۴). به همین دلیل است که می‌گوییم کنش‌های فرد در مرتبه ادراکات نظری او، و مرتبه ادراکات نظری او در نحوه کنش‌های او اثر متقابل دارند.

با این حساب ساختار وجودی نفس انسان دو ساحت عمل و نظر دارد. این دو ساحت در ابتدای تکنون بالقوه موجودند و انسان باید با کسب علوم (به معنای عام = معرفت) و اعمال خود، موجبات حرکت جوهری نفس خود را مهیا کرده و استکمال نفس را رقم زند. ادراکات دائمی و نهادینه شده در نفس و کنش‌های مکرر او، سبب فعلیت یافتن نفس انسان و شکل‌گیری ساختار وجودی او می‌شوند و ساختار وجودی او نیز ادراکات و کنش‌های متناسب با این ساختار را صورت می‌دهند و یک چرخه شکل می‌گیرد. زمانی که بعد نظر و عمل نفس بر اساس این چرخه شکل گرفت، نفس مبتنی بر آن کنش‌های خود را انجام می‌دهد.

۲،۲. قوای تحریکی

قوای تحریکی به دو نوع قوه شوقیه و فاعلیه تقسیم می‌شوند. قوه شوقیه انسان را بر انجام عمل برمی‌انگیزاند و آخرین قوه از سلسله قوای دخیل در کنش، قوه فاعله است که عضلات را برای انجام و مباشرت عمل تحریک می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ص ۳۰۱). شهوت و غضب تشکیل دهنده قوه شوقیه‌اند. بخش شهوت قوه شوقیه، نفس حیوانی انسان را برای جلب امر ضروری یا امر نافع برمی‌انگیزد. بخش غضب این قوه نیز ضروری را از خود دفع یا از آن فرار می‌کند. قوه فاعلیه نیز که فاعل حرکات ارادی محسوب می‌شود و حرکات فیزیکی اندام‌های بدنی تحت تصرف آن است، در خدمت و در اختیار قوه شوقیه به فعالیت می‌پردازد. تأکید می‌شود قوای تحریکی نفس، تحت تأثیر ادراکات و دریافت‌های

قوای ادراکی قرار دارند؛ یعنی قوه شوقیه ابتدا به صحت و درستی صور ادراکی خیالی، وهمی یا ادراک عقل عملی اذعان می‌کند و سپس تحت تأثیر آن ادراکات فعالیت می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ص ۲۸۵). نکته اساسی در فعالیت قوه شوقیه این است که این قوه می‌تواند و باید تحت تسلط عقل عملی قرار گرفته و ذیل ریاست آن عمل کند یا می‌تواند به قدری در نفس قوت بگیرد که خارج از تسلط و چارچوب عقل عملی به صورت خودمختار به فعالیت پرداخته و منجر به تحقق اراده شده و در کنش‌های انسان تأثیر بگذارد. در قسمت قبل بیان شد که کمال عقل عملی در تسلط آن بر قوای حیوانی نفس است و در صورتی می‌توان ادعا کرد که کنش‌های انسان در مرتبه انسانی او بوده (ولو در آغازین مراتب) که ذیل مدیریت عقل عملی تحقق یابند.

۲,۳. جایگاه فطرت در کنش

فطریات انسان به دو بخش فطریات در خواسته‌ها و فطریات در شناخت‌ها تقسیم می‌گردد (رک: مطهری، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۴۹۲-۵۰۰). معنای این عبارت آن است که تمامی انسان‌ها در خط کلی شناخت‌ها و خواسته‌های خود اشتراک دارند. اصولاً انسان بودن اشخاص انسانی وابسته به همین دو دسته فطریات است و نبود هر یک از این فطریات در یک شخص انسانی، آن شخص را از زمره انسان بودن خارج می‌کند. اما با توجه به این توصیف سؤال اساسی اینجاست که آیا می‌توان گفت منشأ کنش انسان فطرت اوست؟ به عبارت دیگر آیا فاعل در کنش فطرت انسان است؟ پاسخ این سؤال منفی است. همان‌گونه که بیان شد فطرت آن چیزی است که انسان بودن انسان، به دلیل آن تمایلات و شناخت‌های یکسان میان انسان‌ها وابسته به آن است و بنابراین فطرت تنها چارچوب کلی اشخاص انسانی را مشخص می‌کند. توضیح آنکه به عنوان نمونه حس زیبایی دوستی یک تمایل فطری در تمامی انسان‌هاست. به هیچ عنوان انسانی را نمی‌توان یافت که از زیبایی متنفر باشد و بر عکس حس زشت دوستی داشته باشد. در صورتی که چنین شخصی پیدا شود، این شخص دیگر انسان نیست و فطرت

انسانی ندارد. این که می‌گوییم فطرت چارچوب کلی انسان بودن را مشخص می‌کند به این معناست که فطرت تنها خطوط کلی کنش‌های انسانی را از آن جهت که این کنش از یک انسان صادر شده است مشخص می‌کند، ولی میزان کمی و کیفی بروز کنش‌های انسانی را نمی‌توان به واسطه فطرت توجیه نمود. در مثال زیبایی دوستی این که انسان ذاتاً زیبایی را دوست داشته باشد، کاملاً مرتبط به فطرت اوست؛ اما این که یک فرد به یک میزان و به گونه‌ای به زیبایی تمایل داشته باشد و فرد دیگر به میزانی دیگر و گونه‌ای متفاوت، هیچ ربطی به فطرت ندارد و با اندک دقتی مشخص می‌شود که منشأ تفاوت میان انسان‌ها با وجود یکسانی در خط کلی انسانی‌شان، همین مسأله است. هیچ یک از ما از یک انسان انتظار نداریم که زیبایی را دوست نداشته باشد و اگر کسی چنین باشد، او را از زمره انسانیت خارج می‌دانیم؛ اما کاملاً انتظار داریم که نحوه تمایل او به زیبایی، توصیف او از زیبایی و میزان تمایل او به زیبایی متفاوت باشد. بنابراین در یک کلام جایگاه فطرت در کنش این است که فطرت صرفاً اصول کلی، خطوط کلی و در یک عبارت چارچوب کنش‌های انسانی را از آن جهت که این کنش از انسان صادر می‌گردد، معین می‌کند؛ اما تفاوت و تمایزات میان انسان‌ها دلایل دیگری دارد. پس فاعل در کنش، فطرت نیست ولو این که خطوط کلی کنش را به دلیل معین کردن نوع تمایلات و شناخت‌های ذاتی انسان بر عهده داشته باشد.

۲.۴. شاکله

بر اساس فلسفه صدرایی منشأ اراده و کنش و به عبارت دیگر فاعل کنش، شاکله است. ساختار وجودی درونی انسان است که به صورت اکتسابی شکل گرفته و هویت و شخصیت انسان را ساخته است. بر این اساس نحوه شکل‌گیری شاکله، مسیر کنش‌هایی که از یک انسان انتظار می‌رود را می‌تواند توضیح دهد. اما باید دید چرا چنین است و چه چیزهایی سبب شکل‌گیری شاکله می‌شوند.

شاکله به معنای طبیعت ذاتی انسان نیست؛ بلکه حیثیت اکتسابی‌ای است که انسان با اندیشه‌ها بر اساس مبنای اتحاد علم و عالم و اعمال خود با ایجاد صفتی در نفس آدمی توسط هر عمل آن را شکل می‌دهد. از نگاه علامه طباطبائی تکرار اندیشه و عمل، نخست «حالت» است و سپس «عادت» می‌گردد و به تدریج «ملکه» می‌شود و این ملکات که مستند به عوامل اختیاری‌اند به اعمال انسان شکل می‌دهند. از این رو ایشان شاکله را شخصیت اکتسابی متشکل از مجموعه غرایز و عوامل تربیتی و اجتماعی انسان می‌داند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۶۲-۲۷۰). هر عملی موجب ایجاد صفات و خصوصیات در نفس آدمی می‌شود و تکرار عمل به صفات مستقر و هویت و موجودیت نفس آدمی منجر می‌گردد. در معارف دینی و نیز علوم انسانی به ویژه روان‌شناسی، از این موجودیت جدید به فطرت ثانوی شاکله و شخصیت تعبیر شده است. بر این اساس هر فرد با توجه به وراثت و انباشت تجربه‌های علمی و عملی متفاوت و نیز جامعه و فرهنگ متفاوت دارای هویت شاکله و شخصیت مخصوص به خود است. این شخصیت و شاکله منشأ شکل‌دهی به اعمال و رفتار آدمیان با بازآفرینی قوای ادراکی و تحریکی آدمی یعنی نقطه آغاز فرایند کنش خواهد بود. به طور خلاصه، شاکله دارای نقشی فاعلی است که خود محصول اعمال و دانش‌های انسان است؛ بنابراین شاید بهترین تعریف از شاکله بدین قرار باشد: شاکله حقیقتی اکتسابی است که از تکرار ادراکات و اعمال انسان شکل می‌گیرد و همان‌گونه که خود متأثر از دسته‌ای از اعمال انسان است، برای دسته‌ای از اعمال نیز نقش علی دارد؛ گرچه این علیت، ناقصه است و با الحاق اراده انسان به آن علت تام شکل‌گیری رفتار آدمی به وجود می‌آید. تبیین شکل‌گیری شاکله و شخصیت متفاوت هر فرد بر اساس مبانی حکمت صدرایی، کار آسانی است. بر اساس مبنای حرکت جوهری، مهم‌ترین ویژگی آدمی تغییر و صیورورت مستمر آدمی است. بر این اساس انسان دارای یک هویت و ماهیت ثابت و مستقر نیست؛ بلکه انسان با عمل بر اساس ترکیب خاصی از به کارگیری چهار قوه اصلی وجودی خویش، دست کم به پانزده

نوع کلی، البته با توجه به این که انواع مذکور به صورت طیفی است دربردارنده انواع بی‌نهایت تبدیل می‌شود. نحوه مدیریت مذکور، واقعیت وجود انسان را در دامنه‌ای بین «خداگونگی» و «انعام بل هم اضل» قرار خواهد داد (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵). بنابراین انسان بر خلاف دیگر ممکنات، هویت خاص و مرتبه وجودی ثابتی ندارد؛ بلکه در ظرف طبیعت به مقتضای حرکت جوهری، به سبب علم و عمل خویش به طور دائم در حرکت است و از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر منتقل می‌شود و در هر آنی از آنات به شیء تازه‌ای منقلب می‌گردد و از هر مرتبه‌اش ماهیت خاصی انتزاع می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۴۳-۳۴۴). پس بنابراین صدرا معتقد است که به موجب اتحاد عالم و معلوم و اتحاد عامل و معمول میان نفس و علومش و میان نفس و اعمالش پس از کسب آن علوم و پس از ارتکاب آن اعمال یگانگی و اتحاد به وجود می‌آید. همین اتحاد در صورت تکرار مداوم به تدریج سبب شکل‌گیری شاکله می‌شود. عمل و علم در واقع دو حقیقت وجودی‌اند که با هر بار تحقق آنها در نفس، سبب حرکت جوهری نفس شده و اشتداد نفس در وجود خود را تقویت می‌کنند؛ گویی چیزی وجودی به نفس اضافه می‌شود. ملاصدرا برای توضیح این مسأله در رابطه با اعمال از ملکه و در باب علم از مساوقت وجود و علم و به تبع فعلیت یافتن نفس و استعدادهای شناختیش (که عینا همان استكمال نفس در مراتبش نیز هست) سخن به میان آورده است.

۲,۴,۱. نقش باورها و ملکات در شاکله

اکنون با مراجعه به مباحث مربوط به عقل نظری و عملی و مباحث مربوط به شاکله، به راحتی می‌توان جایگاه عقل نظری و عقل عملی را در شکل‌گیری شاکله توضیح داد. ساختار وجودی انسان، که آن را شاکله نامیدیم به واسطه دریافت‌های عقل نظری و کنش‌های مکرر عقل عملی، که چرخه‌وار تحقق می‌یابند، شکل می‌گیرد و با نهادینه شدن این دریافت‌ها و کنش‌ها در نفس، شاکله کنش‌های بعدی را شکل می‌دهد و به تدریج ساختمان وجودی

انسان شکل می‌گیرد. از نظر صدرای این استحکام ملکات نفس هستند که هویت حقیقی نفس او را در سیر استکمالی آن می‌سازند و در واقع نفس چیزی جز فعلیت ملکاتش نمی‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۱۳۷-۱۳۶). و پرواضح است که ملکات نیز در ارتباط با شئون مختلف زندگی مادی شکل می‌گیرند. ابتدا باید دقت کرد که زمانی که فعلی اختیاری از روی اراده از انسان صادر می‌گردد چون منشأ فعل ارادی ماده نمی‌تواند باشد و حتماً نفس مجرد مثالی منشأ آن است؛ لذا پیش از آنکه آن فعل در جوارح انسان بروز یابد حالتی و به بیان فلسفی‌تر صورتی در نفس ایجاد شده است که در واقع همان حالت ایجاد شده در نفس آن عمل و فعل است و آنچه که در بیرون و در بدن انسان دیده می‌شود بروز آن در عالم ماده است. محل بحث در ملکه نیز همین است؛ زمانی که فعلی توسط نفس صادر می‌گردد یک اثر وجودی در نفس انسان به موجب همان اتحاد باقی می‌گذارد. با تکرار آن فعل به تدریج این حقایق وجودی صادر شده از نفس که صورتی یکسان دارند (چون یک عمل واحد تکرار شده است) در آن انباشته شده و به تدریج بخشی جدایی‌ناپذیر از وجود نفس می‌شوند؛ گویی نفس و وجود نفس چیزی جز آن عمل نیست و ساختار وجودی نفس، شکل و رنگ آن عمل را به خود گرفته و در یک کلام بخشی از شاکله نفس را تشکیل داده است. این اتفاق همان ملکه است که مجموعه این ملکات در نفس در شکل‌گیری شاکله نقشی بنیادین دارد. کیفیات نفسانی اگر راسخ و نافذ باشند «ملکه» خواهند شد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۱۱۰)، کیفیات نفسانی به موجب آثار اعمال و اقوال، به تدریج در نفس شدت پیدا می‌کنند و ملکه راسخه و استوار نفسانی می‌گردند؛ یعنی صورت نفسانی می‌گردند که مبدأ آثار مختص به خود است؛ لذا به سبب آن، افعال مناسب با آنها به سهولت و بدون فکر و تأمل، صادر می‌شود. از همین طریق است که ملکه صنایع و مبدأ مکاسب علمی و عملی پدید می‌آید و چنانچه نفوس آدمی از افعال و اقوال این گونه تأثرات و سپس شدت یافتن آنها بر اثر تکرار اعمال و اقوال تأثیری نمی‌پذیرفت برای

هیچ کس کسب و صنعتی و حرفه‌ای نمی‌بود و هیچ صفت علمی و عملی‌ای وجود نمی‌داشت و تأدیب و تعلم برای کسی سودمند نمی‌بود و تمرین و عادت دادن کودکان جهت اعمال مختلف، هیچ فایده‌ای نمی‌داشت (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۲۹۰-۲۹۱). بر این اساس به رابطه دیالکتیکی بین افعال و ملکات واقف می‌شویم. تکرار افعال منشأ ایجاد ملکات نفسانی می‌شود؛ و همین ملکات نفسانی به نوبه خود مبدأ صدور افعال می‌گردند. البته چنین می‌نماید که مراد از تکرار افعال نه تکرار فعلی خاص، بلکه تکرار افعالی است که به دلیل ویژگی‌های مشترک تأثیری مشترک بر نفس دارند و در نتیجه هویتی واحد را در نفس ایجاد می‌کنند. در نتیجه با تحقق افعال مشترک در یک ویژگی واحد، یک هیئت نفسانی شدت می‌یابد و تدریجاً با استحکام آن ملکه‌ای نفسانی حاصل می‌گردد. این نکته بسیار مهمی است که کلید فهم بسیاری از رفتارها و افعال می‌باشد (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۸۴). از طرف دیگر جایگاه ادراکات و صورتی که از آنها در نفس شکل می‌گیرند در فعلیت یافتن استعدادهايش و اشتداد نفس در جهت آن علم اثری مستقیم داشته و عیناً همان استکمال مراتب شناختی نفس را رقم می‌زنند. اصولاً باورها آن دسته از ادراکاتی هستند که در شکل‌گیری شاکله دخیل‌اند. باور در این بیان، به معنای تفسیر جهان (به معنای عام = عالم وجود) توسط انسان است که از سه طریق ورود ادراکات از جهان خارج توسط حواس پنج‌گانه، ادراکاتی که منشأ خیالی دارند و ادراکاتی که عقلی هستند (با لحاظ مراتب عقلانیت)، چنین تفاسیری نسبت به جهان در انسان پدید می‌آید و در واقع جهان‌بینی شخص را می‌سازد. باور را می‌توان ثمره عقل نظری و به عنوان معرفت تصدیق شده که توسط فرد پذیرفته می‌شود و به نوعی پیش فرض او می‌شود، تعریف کرد. در واقع تفاسیر کلی درباره جهان بیرون از عامل باورهای او را شکل می‌دهند. باورها می‌تواند در رابطه با خداشناسی، انسان‌شناسی، هستی‌شناسی، جهان‌شناسی، مردم‌شناسی، سیاست، معنای زندگی و... برای شخص تحقق یابد. به عبارت دیگر تمام آنچه در حکمت نظری مورد بررسی قرار گرفته و

به نتایج معرفتی منجر می‌شوند همگی ثمره فعالیت عقل نظری (البته در مرتبه ادراک کلیات مفهومی) است. این تفاسیری که انسان از جهان در خود ایجاد می‌کند به تدریج به باور تبدیل شده و این باورها در تشکیل اهداف کنش انسانی مؤثر بوده و جهت‌گیری آن را مشخص می‌کنند. پس باورها که شکل‌دهنده بخشی دیگر از شاکله‌اند، اهداف را ساخته و جهت و سمت و سوی کنش را معین می‌کنند.

۲,۵. دانش‌ها و تجارب فرد (دانش‌ها و تجربیات انباشته)

از آنجایی که تا زمانی که نفس به مجرد محض نرسیده، معارفش را بر اساس اطلاعاتی که از عالم ماده می‌گیرد، کسب کرده و تنظیم می‌کند و افعالش را نیز تحت تأثیر آن‌ها انجام می‌دهد، لاجرم به شدت تحت تأثیر ماده است. چون قوه واهمه صور و معانی خود را از خیال و حس می‌گیرد و با ابزار قرار دادن متصرفه با عنوان متخیله در صور و معانی جزئی تصرف می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ص ۲۹۳). و از طرف دیگر نیز قوه خیال به عنوان حافظه، مخزنی برای صور به دست آمده از محسوسات است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۲۱۱)؛ لذا هر چه قدر صور و معانی جزئی موجود در قوه خیال (حافظه) به خاطر تجارب مختلف او از موقعیت‌های گوناگون و نیز صور علمی و اطلاعات انباشت شده در خیال بیشتر باشد؛ می‌توان انتظار داشت که قوه واهمه با به کارگیری و تصرف در آن‌ها نتایج جدید، آموزش‌های نو و تحلیل‌های بسیاری را به دست آورد که مستقیماً در انتخاب فعل، تصور و تصدیق فایده فعل اثرگذار باشند.

۲,۶. خواطر

مراد از «خواطر»، آن ادراکاتی است که بر نفس عارض می‌شود؛ خواه جدید پدید آمده باشد و خواه به صورت یادآوری آن باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳، ص ۱۵۴). خواطر در افعال انسان نقش مهمی دارند. در واقع محرکات اراده و رغبت‌اند؛ رغبت محرک عزم و عزم محرک اعضا است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۰۰). خواطر تقسیم می‌شوند به

آنچه داعی بر خیر و نیکی است و آنچه داعی بر شر و بدی است. خاطر محمود را «الهام» و خاطر مذموم را وسواس می‌نامند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۰۰؛ همو، ۱۳۶۳، ص ۱۵۴). مبدأ خاطری که به سوی خیر و نیکی بخواند، «فرشته» (ملک) و مبدأ خاطری که به سوی شر و بدی بخواند، «شیطان» است. آن لطفی که قلب را مہیای الهام فرشته می‌کند «توفیق» و آنچه را شخص بدان مہیای قبول وسوسه شیطان می‌شود «خذلان» است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳، ص ۱۵۴؛ همو، ۱۳۵۴، ص ۲۰۰). حاصل آنکه چنین به نظر می‌رسد که در صورتی که شاکله انسان و جهت‌گیری انسان مطابق با تکوین و نظام عالم باشد، مُعدِ خواطر رحمانی و در غیر این صورت معدِ خواطر غیررحمانی خواهد بود.

۲,۷. اعتباریات

انسان برای تحقق حداکثری همه گرایش‌های ذاتی (اهداف) خود با استفاده از همه ظرفیت‌های هستی به مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها (اعتباریات) نیازمند است. اعتباریات مجموعه‌ای است که بایدها و نبایدهایی هستند که انسان برای استفاده از ظرفیت‌های هستی با هدف تحقق حداکثری همه گرایش‌های فطری خود بدان‌ها نیازمند است. اعتباریات در کنار حقایق، منظومه دانش بشری را تکمیل می‌کنند؛ زیرا انسان فقط در بستر حقایق عالم و روابط حاکم بر آن زندگی نمی‌کند؛ بلکه در بستر اعتباریات عالم نیز زندگی می‌کند. نظریه اعتباریات مبنایی بنیادین برای باور به وجود و منزلت «جامعه» در ساماندهی حیات انسانی است (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۳-۱۶۲). علامه طباطبائی در تعریف حقیقی و اعتباری بیان می‌کند که: «موجودات به دو قسم تقسیم می‌شوند؛ زیرا هر معنایی که ما آن را ادراک می‌کنیم یا برای آن ادراک واقع و مصداق خارجی وجود دارد؛ چه ادراک‌کننده‌ای باشد، چه نباشد. مانند جواهر خارجی از قبیل جماد و نبات و حیوان و امثال این‌ها یا برای آن ادراک واقع و مطابق و مابازاء در خارج وجود ندارد (یعنی اگر این ادراک ما نباشد. آن نیز وجود نخواهد داشت مثل مالکیت؛ زیرا چیزی از مالکیت غیر از مملوک مثلاً زمین و خود مالک مثلاً انسان در خارج

نمی‌یابیم تا به آن مالکیت اطلاق کنیم؛ بلکه مالکیت معنایی است که وجودش استوار به ادراک است و اگر آن ادراک و اعتبار نباشد، نه ملکی وجود دارد و نه مالکی و نه مملوکی؛ بلکه فقط انسان می‌ماند و زمین. قسم اول از این ادراکات حقیقت و قسم دوم اعتبار نام گرفته است» (طباطبایی، ۱۴۲۳ق، ص ۶). «هنگامی که ما خوب بررسی و تأمل می‌کنیم به این مطلب دست می‌یابیم که تمامی معانی مربوط به انسان و ارتباطاتی که بین خود این معانی وجود دارد، اعتباری هستند» (همان، ص ۸). «مهم‌ترین نکته آن است که علامه طباطبائی آنگاه که زندگی انسان در دنیا را در رساله «انسان فی الدنیا» توضیح می‌دهد، فقط «اعتباریات» را شرح می‌دهد؛ بنابراین از منظر، ایشان زندگی انسان در این دنیا، برابر با زندگی در اعتباریات است» (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۳). حال سؤال این است که انسان به چه دلیل و از چه طریقی ادراکات اعتباری را انشاء می‌کند؟ «از آن جهت که برای افراد انسان به تنهایی تحویل همه کمالات ملائم با ذاتش ممکن نیست؛ زیرا در جمیع جهات ذاتش، محتاج به تکامل است و احتیاجات زندگی‌اش نیز بسیار گوناگون است و در عین حال در مقابل تحویل بسیاری از کمالات موانع متعددی وجود دارد. بنابراین مجموع این جهات انسان را مجبور به اجتماع و تعاون و تمدن شهرنشینی ساخته است. اولین نیاز بشر در این مرحله اعتبار زبان برای تسهیل تفاهم اجتماعی است. آنگاه اشتراک مساعی در امور زندگی و اختصاص به هر فردی آنچه را که تولید می‌کند، موجب اعتبار ملکیت در قلمرو محصولات هر شخص می‌گردد و لذا اصل این اعتبار اختصاص است و همین طور اعتبار زوجیت و احتیاج همه افراد اجتماع به آنچه که در تملک دیگری است موجب اعتبار تبدیل در ملک و معاملات گوناگون از خرید و فروش و اجاره و غیر آن گشته است و همین طور حفظ نسبت بین اشیای قابل برای تبدیل، از حیث قلت و کثرت، موجب اعتبار واحدهای پولی از دینار و غیره شده است. در طی این تبدیل و تبدلات رفتار انسان‌ها مختلف است. گاهی وقایع جزئی به نحو صحیح و عادلانه واقع می‌شود و گاه در آن ظلم و تعدی صورت

می‌گیرد و از آن‌جا که افراد به لحاظ جهات اخلاقی متفاوتند و طبایع را نیز بر تعدی و مزاحمت به دیگران و اختصاص منافع به خود سرشته‌اند، احتیاج به قوانینی که اعتدال در اجتماع را حفظ نماید آشکار می‌شود و بالتبع افرادی نیز برای حفظ این قوانین و پشتوانه آنها لازم است و از این‌رو اعتبارات دیگری منشعب می‌شود؛ مثل اعتبار ریاست و رئیس و مرئوس و قانون و غیرذلک و بر این اعتبارات، اعتبارات دیگری متفرع می‌گردد و این اعتبارات دائماً به لحاظ کثرت احتیاجات، دامنه وسیع‌تری می‌یابد تا این‌که در جمیع شئون کلی و جزئی مربوط به انسان اجتماعی، سرایت می‌نماید و لذا جمیع این امور به رنگ اعتباریات، رنگ-آمیزی می‌گردد» (طباطبایی، ۱۳۸۸، ص ۵۵). «در زندگی انسانی نظام طبیعی وی را محفوف به معانی و همیه و اعتباری می‌بینیم که حقیقتی در خارج ندارند و انسان نظام طبیعی خویش را جز از مجرا و حجاب این معانی رؤیت نمی‌کند و بنابراین انسان در زندگی خویش همیشه همین معانی اعتباری را دنبال می‌کند و آنها را می‌جوید و زندگی خویش را براساس آن قرار به سامان می‌کند؛ و اما آن‌چه در خارج واقع می‌گردد، همان امور حقیقی خارجی است. پس حال انسان در این جهان طبیعت و ماده تعلق تام به معانی غیرواقعی و اعتباری دارد که بین ذات خالی از هر کمال وی و کمالات اکتسابی وی واسطه شده‌اند» (طباطبائی، ۱۳۸۸، ص ۵۶). بنابراین تمامی معانی مربوط به انسان و ارتباط‌هایی که بین خود این معانی وجود دارد اموری اعتباری و وهمی هستند؛ همچون مالکیت و اختصاصات آن و ریاست و معاشرت‌ها و مسائل مربوط به آن. این احساس نیاز در انسان برای رفع احتیاجات اولیه خود در زندگی اجتماعی و مدنی به وجود آمده است و نیز برای جلب خیر و سود و دفع شر و ضرر اعتبارات به وجود آمده است. آنچه اهمیت دارد، آن است که این نظام اعتباری در ظرف «اجتماع» و زندگی دسته‌جمعی وجود پیدا می‌کند. بنابراین آنجا که جامعه و اجتماع در کار نیست، اعتبار و قراردادی هم نیست. این افکار نوعی شبیه‌سازی افکار حقیقی است. ویژگی اصلی آن در این است که نسبت «باید» در آن وجود دارد. انسان ابتدا در درون خود احساساتی را

می‌یابد که ناشی از قوای درونی‌اند مانند گرسنگی؛ سپس ذهن متعلق مادی و بیرونی آن را شناسایی می‌کند و آنگاه فعلی را که برای تصرف در متعلق خارجی آن لازم است، انجام می‌دهد. قبل از هر اقدام عملی، عقل انسان باید نسبتی را بین خود و محیط تشخیص دهد. این نسبت همان گزاره‌های اعتباری است؛ بنابراین انسان تمام ارتباطات خویش با محیط را برای استکمال وجودی خود در قالب یک نظام اعتباری و قراردادی تنظیم می‌کند. انسان در متن اعتباریات به ساماندهی، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و در حقیقت به بازآفرینی پایان‌ناپذیر اعتباریات برای تکامل خویش می‌پردازد. بنابراین زندگی و حیات آدمی همیشه آمیخته با این اعتباریات است که جامعه آنها را در طول تاریخ با کمک عقل از رابطه بین نیاز و غایت یعنی «سعادت» اعتبار کرده است؛ اما واقعیت آن است که هر انسانی به صورت فردی تمام اعتباریات مورد نیاز خویش را به کمک عقل خویش تولید نمی‌کند. بخش اعظم اعتباریات و ارزش‌های رایج انسانی حاصل انبار اعتبارسازی جوامع بشری در طول تاریخ بوده است که بر اثر تداوم به صورت یک فکر متراکم درآمده و هنگام تولد هر فرد در اختیار او قرار گرفته است. این فرایندی زاینده و پوینده است که در طول حیات بشر تداوم دارد (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۹-۱۶۸). مبتنی بر این توضیحات، انشاء اعتباریات توسط انسان تأثیر مستقیم در کنش‌های او داشته و یکی از مراحل ذهنی پیش از کنش انسانی است.

۳. ارتباط جامعه با شکل‌گیری شاکله و اراده کنش‌گر

ادعای ما مبتنی بر فلسفه صدرایی این است که یکی از بنیان‌های هر نهاد اجتماعی‌ای، باورهای مشترک و بنیان دیگر آن تمایلات، حب و بغض‌ها، گرایش‌ها، عواطف و خلقیات مشترک و در یک کلام ملکات مشترک است که نتیجه بلافصل این مشترکات، شکل‌گیری اجتماعی با جهت‌گیری مشترک می‌باشد. پس تا باور مشترک و ملکات مشترک نباشد، اصلاً جامعه شکل نمی‌گیرد. عامل هم‌بستگی اجتماعی این دو شرط است. وقتی می‌توان گفت جامعه تشکیل شده است که میان افراد آن، اهداف مشترک موجود باشد. اگر باورها و ملکات افراد هماهنگ نباشند،

به صورت جزیره‌های مستقل از یکدیگر زندگی می‌کنند و اهداف مشترک نخواهند داشت. جامعه از آن جایی شکل می‌گیرد که چنین وحدتی میان عوامل وجود داشته باشد. اگر مجموعه‌ای از انسان‌ها را در نظر بگیریم که هیچ هدف مشترکی نداشته باشند و به عنوان مثال حتی ارضای نیازهای اولیه چون خوردن نیز بین آن‌ها مشترک نباشد، نمی‌توان گفت اصلاً جامعه‌ای حتی به صورت بدوی آن تشکیل شده است. پس می‌توان گفت جامعه نیز شاکله دارد و انباشت‌های فرهنگی - معرفتی موجود در جامعه که بخش زیادی از آن در طول سالیان شکل گرفته، از طرف دیگر در شکل‌گیری شاکله فرد؛ یعنی باورها و ملکات فرد، حتی فراتر از آن در انباشت‌های دانشی و تجربی او تأثیرگذار است. در فلسفه صدرایی نفس انسان با وجود واجد بودن فطریات در آغاز تکون، همچون لوح سفیدی، بالقوه، است که به واسطه حرکت جوهری ناشی از ادراکات و کنش‌ها، فعلیت یافته و کامل می‌شود. جامعه هم به موجب نقش اساسی آن در حرکت جوهری، که کیفیت آن در فصل قبل بیان شد، در شکل‌گیری این تکامل بسیار مؤثر است.

با وجود این، برای تحلیل کنش باید سراغ افراد رفت. درست است که بر ساخت‌های اجتماعی در نحوه کنش اثر دارند، با این حال آن عنصری که در بررسی کنش‌های فردی و اجتماعی باید بررسی شود کنش افراد اجتماع است؛ لذا است که می‌گوییم بر ساخت‌های اجتماعی در شاکله اثر داشته و حتی فشار جامعه بر روی کنش افراد اثر می‌گذارد، با این حال آن چیزی که نحوه کنش یک نهاد اجتماعی را معین می‌کند، کنش هر یک از افراد و اراده هر یک در نحوه کنشی است که انتخاب می‌کنند. این اصل را در مباحث شهید مطهری هم می‌بینیم که معتقدند با این که اجتماع در کنش اثر دارد؛ اما هیچ‌گاه نمی‌توان اراده کنش‌گر را نادیده گرفت، آنچه در کنش عامل، اثر مستقیم دارد، اراده شخصی اوست نه چیز دیگر، ولو این اراده شخصی از جامعه اثر پذیرد. خلاصه آن که آن چه مسلم به نظر می‌رسد جایگاه اصیل و مستقل فرد و اراده او در کنش است. از طرف دیگر ساختارهای

اجتماعی و انباشت‌های فرهنگی - معرفتی اجتماع، که فرد از ابتدای دوران تولد با آنها عجین شده و در فضای آنها تنفس و رشد می‌کند در کنش‌های افراد مؤثر است. با این مبنا اجتماع از دو جنبه بر کنش اثر می‌گذارد؛ اول این که در شکل‌گیری شاکله، انباشت‌های دانشی و تجربی فرد مؤثر است و دوم این که یا در شکل‌گیری نظام اعتباریات، پس از اجتماع، اثر می‌گذارد.

بنابراین حاصل نظر نگارنده این است که جامعه و روح فرهنگی - معرفتی حاکم بر آن، سه نقش در سلسله فرآیند مربوط به کنش ایفا می‌کند؛ اول این که این روح حاکم بر جامعه و نهاد اجتماعی در کیفیت و کمیت شکل‌گیری شاکله عامل مؤثر است، دوم این که روح حاکم بر آن جامعه، نقش تسهیل‌گری و جهت‌بخشی برای اعمال اراده عامل در مسیر فشار اجتماعی روح حاکم بر جامعه را خواهد داشت و سوم این که اجتماع در اطلاعات شناختی عامل، نقش مستقیم دارد.

۴. فرآیند تحقق کنش و مدل مفهومی آن

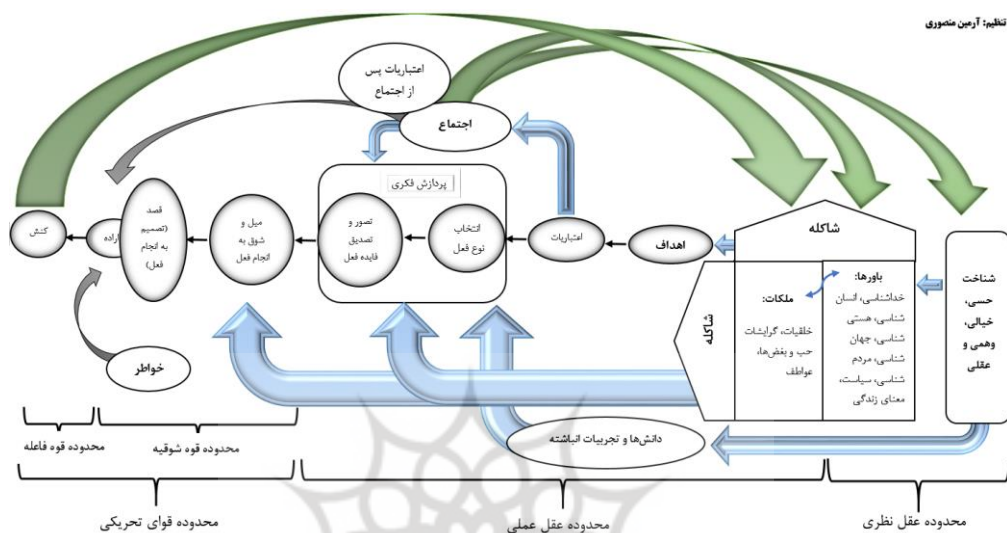
در طول فرآیند کنش مراحل مرحله به مرحله تحقق می‌یابند که بخشی از آنها مانند تصور و تصدیق فایده فعل، شوق به انجام فعل و... به صورت طبیعی در نفس تحقق می‌یابند و در نص فلسفه صدرایی به وضوح به آنها اشاره شده است که در این نوشتار به دلیل جلوگیری از اطناب از استناددهی به آنها در متون صدرایی صرف نظر می‌گردد. بخشی دیگر از این مراحل نیز مرتبط با عوامل دخیل در کنش تحقق پیدا می‌کنند. حال با لحاظ موارد بیان شده، اگر بخواهیم بر اساس فلسفه صدرایی فرآیندی که در نهایت به کنش و صدور فعل توسط عامل می‌انجامد را توضیح دهیم، موارد زیر قابل ذکرند:

۱. فرد در طول سال‌های زندگی خود از طریق ادراکات حسی، خیالی، وهمی و عقلی خود، علوم، شناخت‌ها و معارفی را کسب کرده است.

۲. این شناخت‌های فرد از جنبه تفاسیر کلی درباره جهان بیرون از عامل، باورهای او را می‌سازند.
۳. این شناخت‌های فرد از جنبه ادراکات جزئی موجود در ذهن عامل، به دانش‌ها و تجربیات انباشته در حافظه او منجر می‌شوند.
۴. باورها که ثمره عقل نظری‌اند و ملکات که ثمره عقل عملی و قوای تحریکی‌اند، شکل‌دهنده شاکله عامل بوده و همین دو بخش مبدأ جهت‌گیری و نوع کنش محسوب می‌شوند.
۵. باورها که از آنها به عنوان کارکرد عقل نظری و نتیجه آن را تفسیر عامل از جهان یاد کردیم، کبرای قیاس و عقل عملی نیز با صغرای قیاس به نوبه خود، موجب شکل‌گیری اهداف عامل می‌شوند.
۶. اهداف در شکل‌گیری اعتباریات (اعتباریات قبل از اجتماع) برای دستیابی به آن اهداف نقش دارند.
۷. عوامل برای رسیدن به اهداف گرد هم جمع شده و جامعه را شکل می‌دهند و اعتباریاتی را برای پایداری جامعه شکل گرفته، وضع می‌کنند. این اعتباریات، اعتباریات پس از اجتماع هستند.
۸. ملکات مستقیماً در پردازش فکری (انتخاب نوع فعل، تصور و تصدیق فایده) و نیز در میل و در نهایت اراده دخالت مستقیم دارند.
۹. اهداف منجر به انتخاب نوع فعل مطابق با آن هدف و برای دستیابی به آن هدف می‌گردند.
۱۰. پس از شکل‌گیری جامعه، روح جمعی حاصل از آن (شاکله جامعه) در یک ارتباط دیالکتیک با شاکله عوامل، در شکل‌گیری شاکله عوامل نقش دارد.

۱۱. پس از شکل‌گیری جامعه، فشار اجتماعی ناشی از شاکله جامعه، مستقیماً بر روی اراده تأثیر می‌گذارد.
 ۱۲. پس از شکل‌گیری جامعه، فشار اجتماعی ناشی از شاکله جامعه، مستقیماً بر روی نحوه پردازش فکری (انتخاب فعل، تصور و تصدیق فعل) تأثیر می‌گذارد.
 ۱۳. دانش‌ها و تجربیات انباشته در ذهن فرد، در پردازش فکری عامل (انتخاب فعل و تصور و تصدیق فایده) نقش مستقیم دارند.
 ۱۴. در پردازش فکری پس از انتخاب نوع فعل، متناسب با اهداف، تصور و تصدیق فایده کنش برای دستیابی به آن هدف صورت می‌گیرد.
 ۱۵. در صورت تصدیق فایده و اتمام پردازش فکری، میل و شوق نسبت به انجام کنش تحقق پیدا می‌کند. این میل و شوق نقطه آغاز فعالیت قوای تحریکی است که در گام اول فعالیت این قوا، قوه شوقیه منشأ تحقق میل و شوق به انجام کنش است.
 ۱۶. خواطر از جنبه‌های فرامادی محرکات اراده هستند.
 ۱۷. مجموعه فرآیند بیان شده تاکنون منجر به قصد و تصمیم به انجام فعل و در نهایت تحقق اراده می‌شود.
 ۱۸. قوه فاعله که مبدأ حرکت اندام‌های بدنی و مباشر کنش است، تحت تأثیر اراده، به کنش منجر می‌شود.
- مجموعه این فرآیند در نمودار زیر قابل مشاهده است:

شکل ۱. مدل مفهومی فرآیند کنش

۵. نتیجه گیری

کنش انسانی متشکل از مجموعه فرآیندهایی با روابط پیچیده و متغیرهای متعدد است که گاه به صورت یک طرفه و گاه به صورت دو طرفه، گاه به صورت مستقیم و گاه به صورت غیرمستقیم و گاه چرخه‌وار و گاه غیرچرخه‌ای بر روی یکدیگر تأثیر می‌گذارند. عوامل درونی دخیل در کنش، قوای نفس انسانی (عقل نظری، عقل عملی و قوای تحریکی)، فطرت، شاکله (مجموع باورها و ملکات)، دانش و تجربیات انباشته، خواطر و اعتباریات و عوامل بیرونی دخیل در کنش نیز مرتبط با جامعه و زیست بوم کنش‌گر بوده و از سه جهت تأثیر روح حاکم بر جامعه بر شکل‌گیری شاکله فرد، تسهیل‌گری و جهت‌بخشی به کنش کنش‌گر در مسیر فشار اجتماعی و اطلاعات شناختی دریافت شده از اجتماع در کنش تأثیر می‌گذارند. در میان موارد و مراحل مؤثر در تحقق اراده و در نهایت بروز کنش انسانی، تعدادی حالت گذار داشته و برای گذار به تحقق اراده و کنش نقش دارند و قوام کنش به آنها نیست. اما تعدادی دیگر برای تحقق اراده و کنش بنیادین بوده و به نوعی مقوم تحقق

آند و در واقع اراده به انجام کنش تحت تأثیر آنها حادث می‌شود. نگارنده این عامل‌های بنیادین تحقق اراده کنش را عامل‌های مقوم و باقی مراحل را عامل‌های گذار به اراده کنش می‌نامد. مقومین تحقق کنش در سلسله مراحل تحقق کنش عبارتند از؛ اطلاعات شناختی فرد، شاکله (یعنی مجموع باورها و ملکات)، دانش‌ها و تجربیات انباشته و اجتماع. باقی موارد مانند شکل‌گیری اهداف، انتخاب فعل و... به عنوان مراحل گذار هستند و خود تحت تأثیر مقومین پدید می‌آیند.

منابع

- ابراهیمی پور، قاسم، مفیدبجنوردی، مجید (۱۳۹۷)، تفسیر کنش متقابل اجتماعی بر مبنای انسان‌شناسی صدرایی، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال نهم، شماره اول، ۴۱-۵۷.
- اشیری، سعید (۱۳۹۹)، تحلیل دوگانه رفتار-کنش و بازخورد-بازتاب در فلسفه روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به حکمت متعالیه، نامه فرهنگ و ارتباطات، سال چهارم، شماره دوم، ۱۶۶-۱۴۱.
- ایمان، محمدتقی، کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۲)، روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ذبیحی، محمد (۱۳۹۷)، حکمت عملی از نگاه سه فیلسوف مسلمان فارابی، ابن سینا و ملاصدرا، تهران، سمت.
- رفیعی آتانی، عطاالله (۱۳۹۶)، واقعیت و روش تبیین کنش انسانی در چهارچوب فلسفه اسلامی؛ نظریه‌ای بنیادین در علوم انسانی، تهران، آفتاب توسعه.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۹۸۱)، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه. جلد ۴، چاپ سوم، حاشیه علامه طباطبائی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۹۸۱)، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه. جلد ۹، چاپ سوم، حاشیه علامه طباطبائی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۹۸۱)، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه. جلد ۸ چاپ سوم، حاشیه علامه طباطبایی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۳۶۶)، شواهد الربوبیه، مترجم: جواد مصلح، تهران، چاپ اول، انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۳۶۳)، مفاتیح الغیب، تهران، موسسه تحقیقات فرهنگی.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۳۵۴)، المبدأ و المعاد، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۱۳، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۸)، انسان از آغاز تا انجام، قم، بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۲۳ق)، رساله الولایه، قم، بخشایش.
- کاهیرده، نسیم (۱۳۹۷)، مؤلفه‌های ذهنی مؤثر در بروز کنش اجتماعی اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی، اندیشه علامه طباطبایی، سال پنجم، شماره هشتم، ص ۱۵۰-۱۱۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، مجموعه آثار، جلد ۳، قم، صدرا.